

University of Groningen

Een mislukte ontmoeting

Bremmer, Jan N.

Published in:
Ontmoetingen met Herman Bavinck

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2006

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Bremmer, J. N. (2006). Een mislukte ontmoeting: Bavinck en de godsdienstwetenschappen. In G. Harinck (editor), *Ontmoetingen met Herman Bavinck* (blz. 47-61). Uitgeverij Kok.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

EEN MISLUKTE ONTMOETING: BAVINCK EN DE GODSDIENSTWETENSCHAP

door

JAN N. BREMMER

Toen George Harinck mij benaderde voor een bijdrage aan het congres over Bavinck en ik hem er op wees dat ik maar een eenvoudige classicus ben, zei hij op besliste toon: ‘Geen Bavinck zonder Bremmer!’¹ Daar ben ik voor gezwicht. Het is ook niet dat ik er spijt van heb. Zijn uitnodiging bracht weer herinneringen boven uit de roerige jaren rond mijn vaders promotie op Bavinck.² Ik was nog een schooljongen en hoorde natuurlijk het nodige thuis, maar kon dat lang niet altijd plaatsen of begrijpen. Wel herinner ik me nog goed hoe mijn vader vertelde dat hij met zijn beoogde promotor, de Kamper dogmaticus Lou Doekes (1913-1997), niet verder kwam. Vaders heroriëntering in de latere jaren ’50 maakte het hem echter mogelijk om de grote stap naar Gerrit Berkouwer (1903-1996) te zetten, die hem in één middag verder hielp dan Doekes in al die jaren daarvoor. Berkouwer had hem namelijk geadviseerd zijn manuscript te splitsen in een deel dogmatiek en een deel biografie; daarnaast had hij ook inhoudelijk een aantal waardevolle adviezen gegeven. Ik herinner me ook nog de grote teleurstelling van mijn vader toen vrijgemaakte kopstukken als C. Trimp (1926-), J. Kamphuis (1921-) en H.J. Schilder (1916-1984) de hun toegestuurde dissertatie per ommegaande retourneerden, maar ook hoe hij en wij kinderen in die tijd genoten van de bezoeken van Jan Veenhof. Tenslotte herinner ik me nog de grote woede van mijn vader na zijn bezoek aan de uitgever Kok over de biografie.³ Deze had het manuscript een half jaar in huis gehad en hem vervolgens gezegd dat hij het alleen wilde uitgeven als mijn vader het met een derde bekortte. Vader wilde dat eerst

¹ Ik heb het orale karakter van mijn voordracht gehandhaafd maar de tekst iets uitgebreid en noten toegevoegd.

² R.H. Bremmer, *Herman Bavinck als dogmaticus* (Kampen, 1961). Voor Bremmer zie J.N. Bremmer, ‘Rolf Hendrik Bremmer (1917-1995)’, in *Het dochtertje van Jairus. In memoriam Dr. R.H. Bremmer* (Enschede, 1997) 17-21; M. te Velde, ‘In memoriam. Dr. Rolf Hendrik Bremmer 27 maart 1917 – 17 september 1995’, in W.G. de Vries, red., *Handboek 1996 van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Goes, 1996) 324-28; J. Beekhuis, ‘Vanuit het westen iets nieuws. Rolf Hendrik Bremmer (1917-1995), eerste voorzitter van de Mannenbond (1947-1959)’, in R. Kuiper en W. Bouwman, red., *Vuur en Vlam III: Kinderen van de Vrijmaking* (Amsterdam, 2004) 189-211

³ R.H. Bremmer, *Herman Bavinck en zijn tijdgenoten* (Kampen, 1966).

niet maar koos uiteindelijk eieren voor zijn geld en heeft toen vrij systematisch van alle 3 bladzijden er 2 gemaakt. Later gaf hij toe – het zij gezegd – dat het boek daardoor aanmerkelijk leesbaarder was geworden.

Als jonge student hielp ik mijn vader met het register op de biografie, die ik ook met grote belangstelling heb gelezen. Dat gold niet voor de dogmatische studie waar ik als jonge student veel minder belangstelling voor had. Ik kan ook niet zeggen dat onze conferentie mij er toe gebracht heeft mijn vaders studie van kافت tot kافت te lezen, laat staan het gehele verzamelde werk van Bavinck zelf. Het zal hier blijven bij enkele impressies van de godsdienstwetenschap, een terrein waar Bavinck zich niet op concentreerde maar waarvan wel een enkel aspect zijn grote belangstelling had, zoals we straks zullen zien.

Bavinck begon te studeren in een voor de godsdienstwetenschap uiterst belangrijke tijd. Het is nu moeilijk voor te stellen maar tot 1870 bestonden er aan de Europese universiteiten geen leerstoelen Godsdienstwetenschap. De eerste werd pas opgericht in Genève in 1873 en was een teken van de groeiende belangstelling voor een meer kritische houding ten aanzien van de godsdienst in West-Europa. Net als nu was het echter ook in de latere negentiende eeuw moeilijk precies te zeggen wie nu wel of niet godsdienstwetenschapper was. Dat kwam doordat generalisten in dit vak, zoals C.P. Tiele (1832-1902)⁴ en P.D. Chantepie de la Saussaye (1848-1920),⁵ zich altijd geflankeerd wisten door specialisten zoals de sinoloog J.J.M. de Groot (1854-1921)⁶ en de sanskritist W. Caland (1859-1932)⁷ of door specialisten die zich daarnaast buiten de grenzen van hun vak bewogen, zoals de Leidse oudtestamenticus Abraham Kuenen (1828-1891), die in zijn Hibbert Lectures van 1882 ook over de

⁴ Voor Tiele's leven zie meest recentelijk E. Cossee en H.D. Tjalsma, red., *Geloof en Onderzoek. Uit het leven en werk van C.P. Tiele (1830-1902)* (Rotterdam, 2002); A. van der Lem, red., *Religie in de academische arena: leven en werken van C.P. Tiele (1830-1902)* (Leiden, 2002).

⁵ A.L. Molendijk, “‘Tweede-hands werk’: Pierre Daniël Chantepie de la Saussaye als godsdiensthistoricus”, in P.J. Knegtman en P. van Rooden, red., *Theologen in ondertal. Godgeleerdheid, godsdienstwetenschap, het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam* (Zoetermeer, 2003) 141-57, die misschien iets te negatief is over De la Saussaye's godsdienstwetenschappelijk werk.

⁶ R.J.Z. Werblowsky, *The beaten track of science: the life and work of J.J.M. de Groot*, ed. H. Walravens (Wiesbaden, 2002).

⁷ Voor een levensbeschrijving en bibliografie zie W. Caland, *Kleine Schriften*, red. M. Witzel (Stuttgart, 1990).

wereldgodsdiensten sprak.⁸ Bovendien waren de grenzen tussen godsdiensthistorici, godsdienstfilosofen, antropologen, sociologen en godsdienstpsychologen nog lang niet zo uitgekristalliseerd als vandaag aan de dag het geval is.⁹ Bavinck kon dus in zijn *Gereformeerde Dogmatiek* in dialoog gaan met allerlei geleerden die wij nu geen godsdienstwetenschapper meer zouden noemen.

Toen Bavinck zich in 1874 inschreef als student aan de Leidse theologische faculteit, was Nederland gewikkeld in een zwaar debat over de toekomst van de theologische faculteiten. Deze strijd werd in 1876 beslist doordat de Tweede en Eerste Kamer de Wet op het Hooger Onderwijs aannamen die de zogenaamde Duplex Ordo invoerde.¹⁰ Hierdoor werden de ‘leerstellige en praktische theologie’ verwijderd uit de faculteiten, maar de Hervormde Kerk mocht uit publieke middelen twee door haar te benoemen leerstoelen vestigen aan elke theologische faculteit van een rijksuniversiteit. Theologische faculteiten konden nu wel een leerstoel Godsdienstwetenschap instellen en Leiden deed dit al in 1877 met Tiele als de eerste hoogleraar.¹¹ In de gepubliceerde contemporaine correspondentie van Bavinck heeft deze strijd geen sporen nagelaten. Meer dan 15 jaar later kwam hij echter op deze zaak terug.

In een uitvoerig artikel in *De Vrije Kerk* van 1892 bond hij de strijd aan met wat hij een uiterst ongewenste ontwikkeling beschouwde.¹² Hij wond er geen doekjes om: ‘Op deze wijze kwam aan de Overheidshoogeschoolen die vreemdsoortige

⁸ A. Kuenen, *National religions and universal religions. Lectures delivered at Oxford and in London, in April and May, 1882* (London, Oxford, New York, 1882). Voor Kuenen zie meest recentelijk P.B. Dirksen en A. van der Kooij, red., *Abraham Kuenen (1828-1891). His Major Contributions to the Study of the Old Testament* (Leiden, 1993); C. Houtman, ‘Abraham Kuenen and William Robertson Smith. Their correspondence’, *Ned. Arch. v. Kerkgesch.* 80 (2000) 221-40.

⁹ Zie over de begintijd van de godsdienstwetenschap A.L. Molendijk en P. Pels, red., *Religion in the Making. The Emergence of the Sciences of Religion* (Leiden, 1998); V. Krech, *Wissenschaft und Religion. Studien zur Geschichte der Religionsforschung in Deutschland 1871 bis 1933* (Tübingen, 2002).

¹⁰ Voor de strijd zie P.A.H. de Boer en P.Sj. van Koningsveld, red., *Honderd jaar “uit Egypte”. Leidse opstellen over de scheiding tussen kerk en staat aan de openbare theologische faculteit* (Leiden, 1979); G. Meuleman, *De Godgeleerdheid volgens de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876* (Amsterdam, 1982); F.G.M. Broeyer en H. Noordegraaf, red., *Duplex ordo 125 jaar* (Utrecht, 2002).

¹¹ Over het begin van de godsdienstwetenschap in Nederland zie nu A.L. Molendijk, *The Emergence of the Science of Religion in The Netherlands* (Leiden, 2005).

¹² H. Bavinck, ‘Godgeleerdheid en godsdienstwetenschap’, *De Vrije Kerk* 18 (1892) 197-225, herdrukt in Bavinck, *Verzamelde Opstellen* (Kampen, 1921) 35-54. Referenties naar het artikel staan in de tekst van deze alinea en verwijzen naar de herdruk in de *Verzamelde Opstellen*.

faculteit tot stand, welke Theologie heet maar godsdienstwetenschap is; eene faculteit, waarin de theol. Wetenschap is verminkt, en van haar hart en leven is beroofd' (41) Bavinck ontving verschillende epistolaire reacties op dit artikel en Bremmer senior is er kort op ingegaan.¹³ Anders dan zijn oudste zoon was hij echter niet echt geïnteresseerd in de godsdienstwetenschap en hij behandelde Bavincks artikel vooral vanuit het perspectief van diens verhouding tot de ethische en andere theologen. Voor ons doel is het echter belangrijk te zien wat Bavinck van de godsdienstwetenschap dacht. Hij was daar niet positief over. De godsdienstwetenschap stelde het Christendom op één lijn met de andere godsdiensten en 'Feitelijk wordt daardoor het Christendom onderworpen aan het afgetrokken begrip van den godsdienst, zoals de beoefenaar der godsdienstwetenschap dat concipieert'. Alsof dat niet genoeg was besloot hij dit deel van zijn betoog met de conclusie: 'En de Christen, de godsdienstwetenschap beoefenend, verzaakt zijn belijdenis en gaat op het terrein zijner tegenstanders over' (43). Is er dus geen plaats voor de godsdienstwetenschap binnen de theologie, er is is ook geen plaats voor de theologie binnen de godsdienstwetenschap, want 'een faculteit van godsdienstwetenschap kan krachtens haar beginsel geen bestaansrecht toekennen aan enige positieve theologie' (45).

Dat wil niet zeggen dat Bavinck voor de godsdienstwetenschap geen enkele plaats zag aan de universiteit. Ook hij kon er niet helemaal om heen dat Christenen hebben 'in te dringen in de betekenis van de volkeren wereld voor de geschiedenis van het Godsrijk; de verwantschap en het onderscheid op te sporen, welke er tussen de Heidensche godsdiensten en de Christelijke religie bestaan; en het plan Gods te ontdekken, voorzover het in Schrift en geschiedenis zich openbaart' (48). Maar deze studie had zijn plaats alleen in de 'faculteit van letteren en wijsbegeerte' (49). Daarbij was Bavinck op een bepaalde manier ook weer zeer modern, want hij stelde terecht vast dat de ook nog vandaag bestaande gewoonte om slechts één hoogleraar Godsdienstwetenschap te benoemen voor de bestudering van alle godsdiensten ter wereld onverantwoordelijk was (50).

In zijn kring stond Bavinck niet alleen in zijn opvattingen. Ook Abraham Kuyper had weinig op met de godsdienstwetenschap. In het derde deel van zijn *Encyclopaedie* (1894) spreekt Kuyper voortdurend van pseudo-religie als hij het heeft over de niet-Christelijke godsdiensten. Voor hun studie is geen plaats aan de

¹³ Bremmer, *Herman Bavinck als dogmaticus*, 96-99.

theologische faculteit, ook al is kennis van de religie belangrijk voor de theoloog, want slechts dan ‘komt de religie in haar algemeen-menschelijke betekenis voor hem uit’. Kuyper wijst dan ook Tiele's term ‘Geschiedenis van de(n) Godsdienst(en)’ af en verkiest ‘Geschiedenis der pseudo-religie’, want de ‘Geschiedenis der ware Religie, hoort niet hier, maar in de Theologie thuis’. Het gevolg van deze opvatting is dat in Kampen nooit een echte leerstoel Godsdienstwetenschap is ingesteld, een verzuim dat men nog steeds kan goedmaken!¹⁴

Het is niet helemaal duidelijk wanneer Bavinck tot zijn opvattingen is gekomen. Wie de correspondentie uit zijn studententijd leest met zijn vriend Christiaan Snouck Hurgronje (1857-1936), bespeurt geen grote interesse in de godsdienstwetenschap. De enige vermelding van een echt godsdiensthistorisch werk vindt plaats in de zomer van 1877 als Bavinck schrijft dat hij het handboek van C.P. Tiele heeft gelezen.¹⁵ Zijn oordeel is bepaald niet gunstig: ‘Over ’t algemeen is me Tiele's boek niet heel best bevallen. Ik geloof dat het een zeer mooie handleiding is voor wie eigen studie ervan maken wil, maar zoals voor mij, wien ’t alleen om een idé van de verschillende godsdiensten te doen is, geeft het niet zoveel als ik verwachtte. Ik heb wel veel vreemde namen gehoord, ook wel een korte en zeker wel kernachtige karakteristiek, maar toch niet genoeg. ’t Grootste gedeelte van dit niet-bevallen zal echter wel in mijn onkunde liggen, en daarom schort ik mijn oordeel liever tot later op’.¹⁶ Ook verder speelt Tiele in de correspondentie geen enkele rol, al zal hij later Tiele's bekende inleiding in de godsdienstwetenschap enkele malen citeren.¹⁷ Een verklaring zou kunnen zijn dat Tiele pas in 1877 tot hoogleraar in de Geschiedenis der

¹⁴ A. Kuyper, *Encyclopaedie der Heilige Godgeleerdheid* III (Amsterdam 1894) 563-69, ongewijzigd nagedrukt in de tweede, herziene druk (Amsterdam, 1909). De citaten staan op p. 565.

¹⁵ C.P. Tiele, *Geschiedenis van den godsdienst tot aan de heerschappij der wereldgodsdiensten* (Amsterdam, 1876). Voor Tiele's denkbeelden zie nu drie studies van A.L. Molendijk: ‘Tiele on religion’, *Numen* 46 (1999) 237-68, ‘The Heritage of Cornelis Petrus Tiele (1830-1902)’, *Ned. Arch. v. Kerkgesch.* 80 (2000) 78-114 en ‘Religious Development: C.P. Tiele's Paradigm of Science of Religion’, *Numen* 51 (2004) 321-51; H. Kippenberg, ‘One of the Mightiest Motors in the History of mankind: C.P. Tiele's Impact on German Religionswissenschaft’, in G.A. Wiegers en J. Platvoet, red., *Modern Societies and the Science of Religions* (Leiden, 2002) 67-81.

¹⁶ J. de Bruijn en G. Harinck, red., *Een Leidse vriendschap. De briefwisseling tussen Herman Bavinck en Christiaan Snouck Hurgronje, 1875-1921* (Amsterdam, 1999) 33, 35.

¹⁷ H. Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek* I (Kampen, 1908²) 253-54, 256-57. Tiele's inaugurele aan het Remonstrants Seminarium, *De plaats van de godsdiensten der natuervolken in de godsdienstgeschiedenis* (Amsterdam, 1873), citeert hij in zijn *Gereformeerde Dogmatiek* I (Kampen, 1895¹) 237; zie ook Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek* II, 246 en *Gereformeerde Dogmatiek* III (Kampen, 1910²) 355.

godsdiensten en de wijsbegeerte van de godsdienst aan de RU Leiden benoemd was, hoewel hij al sinds 1873 als hoogleraar verbonden was aan het Remonstrants Seminarium.

Een diepere verklaring is waarschijnlijk dat Bavinck niet echt geïnteresseerd was in de geschiedenis van de godsdienst. Al dat heidens gedoe kon hem niet bekoren. Jan Veenhof ziet ‘historische zin’ als een belangrijke karakteristiek van Bavinck.¹⁸ Het valt inderdaad niet te ontkennen dat Bavinck vaak begon met een historische uiteenzetting, maar daar lag toch niet zijn hart; misschien was hij daarvoor ook teveel filosofisch ingesteld. Het misschien daardoor veroorzaakte gebrek aan belangstelling voor de godsdienstgeschiedenis wordt ook wel geïllustreerd door het feit dat hij de drie godsdiensthistorische stellingen bij zijn proefschrift waarschijnlijk had ontleend aan Snouck of ontwikkeld in dialoog met hem.¹⁹ De eerste, stelling X, poneert: ‘De mohammedaansche godsdienst heeft zeer geringe ethische waarde’. De stelling zou goed passen bij Snoucks latere ideeën dat de Islam zich zou moeten moderniseren, een opvatting waarin hij duidelijk optimistischer was dan Bavinck.²⁰ De tweede, stelling XII, luidt: ‘Het fetisisme mag niet voor den oudsten godsdienstvorm gehouden worden’. De inhoud van deze stelling is enigszins verrassend. In 1880, het jaar van Bavincks promotie, was het fetischisme als oudste vorm van de godsdienst niet langer zo courant.²¹ De nieuwere inzichten van E.B. Tylor (1832-1917), die de oorsprong van de religie zag in het animisme, en van Friedrich Max Müller (1823-1900), die de oorsprong zag in verschijnselen van de natuur, hadden zo goed als de nekslag gegeven aan het idee van de verering van onbezielde voorwerpen, zoals stenen en bomen, als de oorsprong van de godsdienst.²² Men kan zich dus afvragen waarom Bavinck met deze stelling kwam aandragen. Misschien ligt het antwoord wel in het feit dat de islamoloog Snouck had nagedacht over de verering van de Kaaba in Mekka, precies het type steen dat volgens het fetischisme een oeroud object van verering zou zijn geweest. Hoe dit ook zij, de stellingen geven in elk geval blijk van een brede belangstelling en het is jammer dat

¹⁸ J. Veenhof, *Revelatie en inspiratie* (Amsterdam, 1968) 107-8.

¹⁹ Als gesuggereerd door De Bruijn en Harinck, *Een Leidse vriendschap*, 68 noot 2.

²⁰ De Bruijn en Harinck, *Een Leidse vriendschap*, 170-1.

²¹ Dit inzicht drong kort daarna blijkbaar ook door bij Bavinck, getuige zijn niet uitgegeven manuscript ‘De Mensch, Gods Evenbeeld’ (waarschijnlijk 1884), waarop Willem-Jan de Wit, die het zal uitgeven, mij attent maakte.

²² Dat veranderde ook niet meer door het vlammende betoog van A. Lang, *Custom and Myth* (London, 1885²) 212-42 (‘Fetichism and the Infinite’).

de traditie dat de stellingen een breed overzicht bieden van de kennis van de promovendus langzamerhand lijkt te verdwijnen. Lang was dit de gewoonte en zo ontleende ook mijn vader bijvoorbeeld nog stellingen aan Bas Jongeling (1913-1986: Oude Testament) en Jan Veenhof (Dogmatiek).

De andere Leidse grote kenner van oude godsdiensten was de al genoemde Abraham Kuenen. Bavinck was zeer op Kuenen gesteld en diens portret hing vele jaren in zijn studeerkamer.²³ Toch laten de brieven uit zijn studentenjaren niet zien dat Bavinck Kuenens belangstelling voor de Israëlitische godsdienst had overgenomen, ook al had zijn zicht op de moderne theologie en de moderne levensbeschouwing toentertijd sterk onder diens invloed gestaan, zoals hij zelf schreef.²⁴ Ook in zijn *Dogmatiek* citeert hij Kuenen nauwelijks als hij te spreken komt over problemen van de Israëlitische godsdienst.²⁵ Men kan zich echter afvragen of naast Bavincks gesignaleerde gebrek aan echte belangstelling in de godsdienstgeschiedenis er ook niet een andere factor op de achtergrond een rol speelde.

Bavinck was ambivalent in zijn houding ten aanzien van de joden en in dezen steekt hij duidelijk ongunstig af bij zijn vriend Snouck. Toen de laatste een stelling in zijn proefschrift opnam waarin hij zich keerde tegen het anti-semitisch geschrift van de katholieke theoloog A. Rohling (1839-1931), *Der Talmudjude*, schreef Bavinck hem dat hij liever had gezien dat Snouck de schijn had vermeden ‘als waart ge verdediger der joden en als zaagt ge geen onderscheid van *beginsel* tusschen een modern christen en een ontwikkelden jood’. Snouck verwierp terecht Bavincks kritiek en stelde in voor de correspondentie ongemeen harde woorden: ‘het deed u onaangenaam aan dat ik de joden in bescherming nam tegen de onbillijke, onkiesche en niet zelden leugenachtige maar bijna altijd onware acten van beschuldiging, die men in Duitsland vooral thans tegen hen opmaakt’.²⁶

Bavinck zag ook theologisch niet zoveel in een bijzondere eschatologische positie voor de joden,²⁷ die hij, als meerdere theologen in zijn tijd, beschouwde als de slechte opvolgers van de Israëlieten na de Babylonische ballingschap: ‘Toen is de Israëliet ondergegaan in den Jood; de priester en profeet maakt plaats voor den

²³ Bremmer, *Herman Bavinck als dogmaticus*, 23.

²⁴ De Bruijn en Harinck, *Een Leidse vriendschap*, 76.

²⁵ Vgl. bijvoorbeeld Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek* II, 3-7, 162-66 en *Gereformeerde Dogmatiek* III, 247, 352-53, 358-59.

²⁶ De Bruijn en Harinck, *Een Leidse vriendschap*, 75 (Bavinck), 78-9 (Snouck: 1880).

Schriftgeleerde; het gebed voor het formulier; de geest voor de letter’.²⁸ Hoewel hij ook meer positief kon schrijven over het jodendom en na zijn overlijden zelfs werd geprezen als ‘een groot man, die de Joden lief had’,²⁹ moet deze liefde ook niet worden overdreven. In het laatste boek dat tijdens Bavincks leven van zijn hand verscheen, *Bijbelsche en religieuze psychologie* (1920), geeft hij namelijk een kenschets van de verschillende volkeren, die hij beziet onder het gezichtspunt van de kinderen van Noach. Dit was een uitgangspunt dat lang populair was geweest, maar rond 1920 bepaald niet meer acceptabel was vanuit wetenschappelijk standpunt. Bavinck schrijft echter nog *unverfaren*: ‘De Chamietische godsdiensten (dat wil zeggen die van Assur, Babel, Egypte en Ethiopië) trekken het goddelijke niet alleen in het stoffelijke, maar bepaaldelijk ook in het sensuele en sexueele naar: dierenvereering, kinderooffers, prostitutie enz., zijn elementen van den cultus. Het is alsof de zonde van Cham nog nawerkt’. Dat ligt natuurlijk anders bij de nazaten van Japhet, waartoe wij behoren. ‘Zij kenmerken zich over het algemeen door een krachtig streven naar vrijheid en onafhankelijkheid, door een hoogen en edelen zin, die tot de rede, den logos, in alle dingen doordringen wil, en door een diep verlangen wordt beziel, om door den geest de wereld te onderwerpen en te beheerschen’.

Het is duidelijk dat er met zo’n visie niet zo veel over blijft voor de zonen van Sem. En inderdaad, ‘ze missen over het algemeen den aanleg voor kunst, wetenschap en wijsbegeerte, en zijn geen meesters in het abstracte en discursieve denken. Zij zijn veel meer menschen van gemoed en van hartstocht, nu eens hemelhoog juichend en dan weer ten doode bedroefd; zij leven veel dichter bij hun hart dan bij hun verstand, zijn buitengewoon ontvankelijk voor allerlei indrukken, onderscheiden zich daarom door eene groote mate van receptiviteit, maar tevens door eene geringere mate van productiviteit’. En zo gaat het nog even door totdat de alinea wordt afgesloten met de mededeling dat Farizeërs in de betekenis van ‘eigengerechte lieden’ een ‘typisch

²⁷ G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom, 1896-1970* (Diss. Kampen, 1996) 68-9.

²⁸ Het citaat stamt uit een verslag van de zendingsdagen op 23 en 24 oktober 1889, zie Van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom*, 18; J. van Gelderen, ‘Kerk en Israël op de drempel van een nieuwe eeuw 1875-1908’, in H.L. van Stegeren-Keizer e.a., *Een kerk op zoek naar Israël* (Kampen, 1995) 10-46 op 24-26.

²⁹ Positief: Bavincks ongetitelde bijdrage aan ‘Getuigenissen van Vrienden Israëls’ in F.W.A. Korff en A. van Os, red., *Gods groote daden aan Israël. Gedenkboek uitgegeven bij de herdenking van het 50-jarig bestaan der Nederlandsche vereeniging voor Israël* (Amsterdam, 1912) 213, die ontbreekt in Bavincks bibliografie in Bremmer, *Herman Bavinck als dogmaticus*, 425-46. Geprezen: J. van Nes, *De Messiasbode* 21 September 1921.

verschijnsel van het Jodendom' zijn.³⁰ Zulke opvattingen – het hoeft hier misschien niet benadrukt te worden – zijn niet echt geschikt voor een sympathetisch-kritische benadering van oude godsdiensten, laat staan van het jodendom.

Gegeven het bovenstaande slaat de godsdiensthistoricus Bavincks *Gereformeerde dogmatiek* niet met de hoogste verwachtingen open.³¹ Hij wordt dan ook niet verder teleurgesteld, wel verrast. Wanneer Bavinck namelijk gaat spreken over de 'Principia in de Religie' ziet de lezer onmiddellijk dat hij bij de literatuuropgave voornamelijk verwijst naar godsdienstwijsgerige, niet godsdiensthistorische literatuur. Als er al een niet-filosoof wordt geciteerd, zoals Adolf Deissmann (1866-1937) of Ernst Troeltsch (1865-1923), gaat het uitsluitend om geschriften die zich bezig houden met het waarheidsgehalte of het wezen der godsdienst (207). Bavincks belangrijkste gesprekspartners zijn vooral filosofen, niet godsdienstwetenschappers. Dat wil niet zeggen dat Bavinck niet soms interessante opmerkingen maakt. Dat doet hij eigenlijk in al de drie onderdelen van de Principia: het wezen, de zetel en de oorsprong der religie. Tegelijkertijd maakt hij soms ook vreemde fouten. Zo wijst hij bij het wezen erop dat voor de Reformatie de dogmatiek de religie besprak bij de uitlegging van het eerste gebod, in de leer der plichten en deugden (211-12). Blijkbaar had hij nog niet in de gaten dat *religio* in de Middeleeuwen nog niet ons 'religie' betekende, een betekenis die pas in de achttiende eeuw opkwam.³² Aan de andere kant kan men moeilijk met Bavinck van mening verschillen dat de queeste naar het wezen der religie nauwelijks iets heeft opgeleverd (224). Godsdienst is een historisch proces dat niet altijd en overal hetzelfde betekent maar onderworpen is aan de dynamiek der geschiedenis. Net als de zoektocht naar het wezen van het Christendom leveren zulke reductionistische benaderingen nooit iets op. Er bestaat simpelweg geen wezen der religie.

Bavinck maakt ook interessante opmerkingen over de lokalisering van de godsdienst. Hij wijst op de grote invloed van de Romantiek in het laatste deel van de achttiende eeuw, toen de plaats van de godsdienst niet langer meer uitsluitend in de publieke orde werd gelokaliseerd maar begon te verschuiven naar het innerlijk van de

³⁰ H. Bavinck, *Bijbelsche en religieuze psychologie* (Kampen, 1920) 141-43. De twee door mij besproken passages ontbreken in Van Klinken, *Opvattingen*.

³¹ De paginanummers verwijzen naar de tweede, herziene en vermeerderde druk van H. Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek I* (Kampen, 1906) 207-54, die voor wat ons interesseert nauwelijks verschilt van de eerste druk, 171-214.

³² E. Feil, *Religio*, vols 1-3 (Göttingen, 1986-2001).

mens (237-38).³³ Aan de andere kant heeft Bavinck ongelijk als hij zegt dat religieuze voorstellingen pas ontstaan als de mens ‘tot het object dier voorstellingen in eene werkelijke persoonlijke relatie treedt’ (240). Het is echter typerend voor het polytheïsme dat de mensen juist niet in een persoonlijke verhouding treden tot één bepaalde god omdat dat verwaarlozing van andere goden zou betekenen. Een persoonlijke verhouding lijkt eerder typerend voor de ontwikkeling naar het monotheïsme.³⁴

Na zijn opmerkingen over het wezen en de lokalisering van de godsdienst besluit Bavinck zijn opmerkingen over de Principia met notities over de oorsprong van de religie. Dit deel is misschien nog het beste omdat Bavinck terecht ingaat tegen de frequente pogingen van de late negentiende-eeuwers om de oorsprong van de godsdienst te bepalen. Dat geldt niet alleen voor de verklaringen van Tylor en J.G. Frazer (1854-1941) uit, respectievelijk, het geloof in geesten of de magie, maar ook tegen de populaire opvattingen als zou godsdienst de vrucht zijn van ‘aandoeningen van vrees, angst, noodgevoel enz.’ (244-45). Dat wil niet zeggen dat Bavincks suggestie juist is dat alle godsdiensten een ‘begrip van openbaring’ (251) hebben. Integendeel, dat is veel te christelijk gedacht, zoals een snelle blik op bijvoorbeeld de Griekse godsdienst al laat zien, ook al heeft Theo van Baaren (1912-1989), één van mijn Groningse voorgangers, over openbaring in de godsdienstwetenschap nog zijn dissertatie geschreven.³⁵ Uiteindelijk was Bavinck toch te orthodox gereformeerd om vanuit de godsdienstwetenschap kritisch terug te kunnen kijken naar zijn eigen godsdienst.

Er is eigenlijk maar één keer dat ik verrast opkeek en dacht: ja, dat heeft Bavinck heel goed gezien. In de correspondentie met Snouck komt de islam vaak aan de orde. Het valt elke keer weer op dat Bavinck dan zeer geïnteresseerd reageert, eigenlijk tot aan het eind van zijn leven.³⁶ Ongetwijfeld kwam dat door de plaats die de islam innam in Indië. Omdat Wessels daar elders in deze bundel uitgebreid op zal ingaan, wil ik mij hier beperken tot een enkele opmerking. Toen Bavinck in 1913 een pleidooi van Snouck had gelezen om neutrale scholen te stichten in Indië als

³³ Voor Nederland is die ontwikkeling geanalyseerd door P. van Rooden, *Religieuze regimes* (Amsterdam, 1996), die echter de invloed van de Romantiek verwaarloost.

³⁴ Zie, bijvoorbeeld, H.S. Versnel, *Ter unus* (Leiden, 1990).

³⁵ Th.P. van Baaren, *Voorstellingen van openbaring phaenomenologisch beschouwd* (diss. Utrecht, 1951).

tegenwicht tegen de islam reageerde hij met een pleidooi voor de zending.³⁷ In zijn visie zou een christelijke gemeente beter stand kunnen houden tegen de islam dan Snoucks gesecculariseerde moslims. Want, zo Bavinck, het ‘geloof kan doen lijden en dragen, kan martelaars maken; maar cultuur niet, dan bij hoge uitzondering’.³⁸ Twee jaar later komt hij nog een keer terug op het verband tussen godsdienst en cultuur als hij zijn instemming betuigt met Snoucks protesten tegen de pogingen van Duitsland om Turkije de heilige oorlog, de *djihaad*, te laten verklaren tegen de geallieerden.³⁹ Hij gaat echter verder en schrijft aan Snouck ‘Juist omdat ik niet zoo gerust ben als gij tegenover de ontwaking van het mohammedanisme, de beschaving veel minder in kracht acht dan den godsdienst, en de sterkte en invloed van de groep intellectuelen verre achter stel bij de volksmassa, vooral indien ze door eene godsdienstige idee wordt beziel – daarom acht ik de Duitse islampolitiek gevaarlijk’.⁴⁰

Bavinck maakt in deze brieven terecht onderscheid tussen godsdienst en cultuur. In zijn *Wijsbegeerte der Openbaring* van 1908 gaat hij kort op zijn notie van cultuur in. Bavinck maakt daarbij onderscheid tussen de werkzaamheden die de mens verricht tot het voortbrengen en verdelen van materiële goederen en arbeid die de mens ontwikkelt en beschaaft. Het is duidelijk dat hij in zijn brieven vooral doelt op deze tweede betekenis. De moderne culturele antropologie is hierin ruimhartiger en neemt de twee noties graag samen. Bavinck zag ook al dat religie en cultuur vaak nauw verbonden zijn,⁴¹ maar de preciese verhouding van die twee is nog steeds omstreden en ook niet in een algemene formule neer te leggen.⁴² Wel is het duidelijk dat de godsdienst niet opgaat in de cultuur. Ook is het duidelijk dat godsdienst niet voorafgaat aan cultuur, zoals Bavinck stelde,⁴³ zelfs niet in de betekenis die hij aan

³⁶ Zie bijvoorbeeld ook zijn aandacht voor de islam in *Gereformeerde Dogmatiek* II, 8 en III, 555.

³⁷ Voor Snoucks ideeën over de rol van het onderwijs in Indië zie P. van der Veer, *Islam en het ‘beschaafde’ Westen* (Amsterdam, 2002) 189-95.

³⁸ De Bruijn en Harinck, *Een Leidse vriendschap*, 170-1.

³⁹ Snoucks geschriften over dit thema zijn het beste te consulteren in diens *Verspreide geschriften* III (Bonn en Leipzig, 1923) 257-97; zie ook P. Heine, ‘C. Snouck Hurgronje versus C.H. Becker. Ein Beitrag zur Geschichte der angewandten Orientalistik’, *Die Welt des Islam* 23/24 (1984) 378-87. Over het begrip ‘heilige oorlog’ zie de helaas nog steeds nuttige verzameling studies van M. Gosman en H. Bakker, red., *Heilige oorlogen* (Kampen 1991).

⁴⁰ De Bruijn en Harinck, *Een Leidse vriendschap*, 174-5.

⁴¹ H. Bavinck, *Wijsbegeerte der Openbaring* (Kampen, 1908) 213-4

⁴² Voor goede opmerkingen zie M. Buitelaar, ‘Religie en cultuur: een kwestie van hebben, maken of allebei?’, in A. Haan-Kamminga en E.F. Stamhuis, red., *Religie, cultuur en het werk van de overheid* (Den Haag, 2002) 73-89.

⁴³ Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek* III, 351.

cultuur hechtte, maar dat de twee in een soort dialectische verhouding tot elkaar staan. Cultuur, ook in Bavincks betekenis, heeft invloed op de godsdienst maar tegelijkertijd is godsdienst ook een onafhankelijke kracht die een enorme invloed op de cultuur kan uitoefenen. We hoeven alleen maar te denken aan de invloed van het Calvinisme op onze eigen samenleving, de invloed van het ‘born-again’ Christendom op George W. Bush of de invloed van bepaalde islamitische fundamentalistische stromingen op grote delen van de wereld. Die invloed is ook zo sterk dat mensen relatief gemakkelijk tot het martelaarschap worden bewogen, zoals wij bijna dagelijks in het nieuws kunnen horen.⁴⁴ Snouck was in dit opzicht naïever dan zijn vriend. Tegelijkertijd laat dit voorbeeld ook zien wat het grote nut van de godsdienstwetenschap is. Het opent ons een venster op een uiterst belangrijk onderdeel van de cultuur. Het is daarom jammer dat het in Bavincks leven nooit gekomen is tot een echte ontmoeting met de godsdienstwetenschap.⁴⁵

⁴⁴ Voor een inleiding tot de moderne problematiek zie bijvoorbeeld J.N. Bremmer, ‘The Motivation of Martyrs: Perpetua and the Palestinians’, in B. Luchesi en K. von Stuckrad, red., *Religion im kulturellen Diskurs. Festschrift für Hans G. Kippenberg zu seinem 65. Geburtstag / Religion in Cultural Discourse. Essays in Honor of Hans G. Kippenberg on Occasion of His 65th Birthday* (Berlijn en New York, 2004) 535-54.

⁴⁵ Voor informatie dank ik Jaap van Gelderen, Arie Molendijk en Willem-Jan de Wit.